

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ПЕТРОВА Євгенія Іванівна

**ПОРЯДКОВІ СЛОВА В СУЧАСНІЙ
УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ
(ГРАМАТИЧНИЙ І ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ)**

Спеціальність 10.02.01 - українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата філологічних наук

Дніпропетровськ - 1997

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі української мови Дніпропетровського державного університету

Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор, академік АН ВШ України
Бараник Дмитро Харитонович

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор, академік АН ВШ України
Загітко Анатолій Панасович

кандидат філологічних наук, професор
Явір Валентина Василівна

Провідна установа - Харківський педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди

Захист відбудеться 15 травня 1997 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 03. 01. 16 для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук при Дніпропетровському державному університеті за адресою: 320625, м. Дніпропетровськ, пров. Науковий, 13, корп. I, філологічний факультет, *ауд. 804*

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Дніпропетровського державного університету.

Автореферат розіслано "11" квітня 1997 року.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради, кандидат філологічних наук, доцент

Т. С. Пристайко

Серед багатьох проблем граматики велику актуальність мають сьогодні питання, пов'язані із загальною теорією граматичного ладу мови, із системно-структурним і системно-семантичним підходами до опису мовних явищ. Особливо гостро відчувається нині необхідність у вивченні групи порядкових прикметників сучасної української літературної мови, що вже протягом кількох століть не мають чітко визначеного місця серед частин мови і розглядаються вченими то як *порядкові числівники*, то як *порядкові прикметники*.

В українській лінгвістиці порядкові слова досліджувалися лише з окремих позицій, в основному побіжно при вивченні числівників. У працях М. П. Івченка, С. П. Самійленка, Ю. О. Карпенка, Й. О. Дзєндзелівського, С. К. Богдана, К. П. Мізіної разом з числівниками розглядаються і питання походження, розвитку, граматичних особливостей, форм словозміни, способів словотворення порядкових слів, даються деякі історичні коментарі про ці мовні одиниці. Особливої актуальності питання комплексного вивчення порядкових слів української мови набуло в другій половині 20-го століття, коли започаткована в російському мовознавстві В. В. Виноградовим традиція вважати порядкові слова *порядковими відносними прикметниками* була підтримана в монографії "Сучасна українська літературна мова" за ред. І. К. Білодіда (автор розділу Д. Х. Баранник).

Морфологічна невизначеність цих лексичних одиниць спричинила те, що вони не розглядаються в останніх монографічних працях "Числівник української мови" [Арполенко Г. П., Горденська К. Г., Щербатюк Г. Х., 1980] (порядкові слова не зараховуються до складу числівників) та "Прикметник в українській мові" [Грищенко А. П., 1978] (автор не включає порядкові слова до прикметників).

Подібний стан питання про слова з порядковим значенням характерний не лише українському, а й східнослов'янському мовознавству. Починаючи з лінгвістичних праць М. Смотрицького та І. Ужєвича, ці слова привертають увагу таких відомих учених XVIII-XX століть, як М. В. Ломоносов, О. О. Востоков, М. І. Греч, Ф. І. Буслаєв, О. О. Шахматов, О. М. Пешковський, О. О. Потєбня, В. В. Виноградов. Цілий ряд статей, мовознавчих розвідок, дисер-

тацій, праць узагальнюючого характеру російських мовознавців (найбільш вагомими є дослідження І. М. Багрянського, Л.М. Дровникової, А. Є. Супруна), хоч і дають разом з числівником характеристику порядкових слів, проте не вичерпують усієї проблематики цього питання.

Незважаючи на наявність досліджень про порядкові слова, в сучасному мовознавстві все ж бракує синтезуючого всебічного дослідження цих мовних одиниць. Як в українському, так і в російському мовознавстві ще недостатньо аргументовані лінгвістичні основи виділення порядкових слів у складі прикметника, зовсім мало вивчена їх семантична структура, не досліджені повною мірою морфологічні та синтаксичні ознаки порядкових слів, лише частково розкриті особливості синтаксичного функціонування цих одиниць і т. д.

Важливість розробки названих вище питань зумовила вибір теми дисертації. Наша робота становить першу в українській лінгвістиці спробу створити узагальнюючу працю, присвячену аналізу лексико-граматичних та функціональних особливостей порядкових слів.

Актуальність наукового дослідження визначається нерозв'язаністю проблеми морфологічної належності порядкових слів, недостатнім вивченням лексико-граматичних та функціональних особливостей їх на матеріалі української мови, відсутністю монографічних праць, у яких би порядкові слова були предметом системного аналізу.

Метою дисертації є дослідження лексико-граматичних особливостей порядкових слів української мови та особливостей їх функціонування.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких конкретних завдань:

- дати аналіз еволюції вчення про порядкові слова, починаючи від перших граматичних праць і до сьогодні;
- встановити причини віднесення порядкових слів до складу числівників або прикметників на різних етапах розвитку граматичної науки;
- розглянути різні лінгвістичні погляди на розуміння семантики порядкових слів на сучасному етапі;

- з'ясувати ступінь лексичного зв'язку порядкових слів з числівниками та відносними прикметниками;
- дати характеристику морфологічних ознак слів з порядковим значенням;
- виявити основні синтаксичні особливості функціонування цих слів;
- дати аналіз перехідних явищ, властивих порядковим словам (субстантивация, прономіналізація);
- встановити словотвірну спроможність порядкових слів та особливості вживання відпорядкових похідних у мовленні (на базі мовних одиниць основного лексичного фонду та частково деяких слів вузького вжитку);
- на основі проведеного дослідження визначитися щодо місця порядкових слів у системі частин мови.

Новизна дослідження полягає в тому, що вперше в українському мовознавстві в плані синхронії та діакронії простежено розвиток учення про порядкові слова, зроблено спробу системного аналізу лексико-граматичних та функціональних особливостей порядкових слів української мови, здійснено аналіз словотвірних можливостей слів з порядковим значенням.

Наукове значення праці полягає в тому, що вона поглиблює наші знання про порядкові слова, результати дослідження можуть бути використані при розв'язанні ряду теоретичних питань граматики сучасної української літературної мови, зокрема при визначенні семантики відчислових назв та при розмежуванні порядкових слів і числівників. Проведені дослідження можуть поповнити граматичне вчення про слово, дозволять з інших позицій осмислити відомий матеріал та особливості його функціонування.

Практична цінність роботи забезпечується отриманими в процесі дослідження результатами: основні положення й висновки можуть бути використані при вивченні порядкових слів у курсі сучасної української літературної мови, при читанні спецкурсів, проведенні спецсеминарів з граматики й лексикології. Дані комплексного аналізу порядкових слів можуть знайти застосування в загальноосвітній школі та при організації заходів щодо підвищення культури мови.

Методи дослідження. Багатоплановість проблем, яких тор-

кається дисертація, зумовила поєднання прийомів традиційного і системного аналізу. Основним композиційним методом дисертації є описовий, що включає в себе лінгвістичне спостереження й аналіз мовних явищ, відбір і систематизацію відповідного матеріалу, семантичний і контекстуальний аналіз. На різних етапах роботи використовуються й інші наукові методи: структурно-класифікаційний, кількісно-статистичний, порівняльно-зіставний.

На захист виносяться такі положення:

- порядкові слова не мають чітко визначеного місця серед частин мови;

- основу семантики слів з порядковим значенням визначає ідея ознаки, а не ідея кількості;

- основні морфологічні характеристики порядкових слів (залежні категорії роду, числа й відмінка, спільна з прикметниками система відмінювання, схожість у словотворенні) свідчать про спорідненість цих одиниць мови з прикметниками;

- основні синтаксичні функції слів з порядковим значенням зумовлені їх ознаковою природою;

- за своїми лексико-граматичними ознаками порядкові слова є порядковими відносними прикметниками;

- значення порядковості та якісний відтінок, якого можуть набувати порядкові прикметники, лягли в основу семантики значної кількості простих і складних слів та складених конструкцій (власних і загальних назв), утворених на базі порядкових слів.

Матеріалом для дослідження послужили порядкові слова сучасної української літературної мови та їх похідні, зафіксовані в "Словнику української мови" в 11 томах, у періодичних виданнях та художніх творах українських письменників 19-20 століть, в усній народній творчості (народні пісні, думи, прислів'я, приказки і т. п.), у фразеологічних словниках. У дослідженні використано матеріали з "Словника української мови" за ред. Б. Грінченка, "Словника гідронімів України", з двадцятишеститомного видання "Історії міст і сіл України" (предметом аналізу обрано топоніми та прізвища), окремих діалектних словників ("Словника діалектної лексики середнього і східного Полісся" та "Словника поліських говорів" П. С. Лисенка, "Словника діалектної лексики сіл південно-східної Полтавщини" А. Т. Сизька, "Словника діалектизмів українських

говірок Одеської області" А. А. Москаленка, "Словника говірок нижньої Наддніпряниці" В. А. Чабаненка) та деяких інших джерел.

Апробація роботи. Результати дисертації обговорювались на науково-практичних семінарах та підсумкових наукових конференціях кафедри української мови Дніпропетровського державного університету, на Всеукраїнських науково-практичних конференціях в м. Дніпропетровську (1993-1994 рр.), м. Херсоні (1994 р.). Основні положення дисертації відображені в семи публікаціях.

Структура і зміст роботи. Метою і завданнями роботи зумовлена її структура. Дисертація складається із вступу, трьох глав, висновків, списку використаної літератури та джерел, вона містить 167 сторінок, з них 149 - основного тексту, бібліографія нараховує 151 найменування.

Зміст роботи

У вступі обґрунтовано вибір теми та її актуальність, доцільність дослідження обраної проблеми, схарактеризовано стан її вивчення; з'ясовано мету і завдання дисертації, її теоретичне й практичне значення, наукову новизну, розкрито методику аналізу, сформульовано положення, що виносяться на захист, указано форми апробації матеріалу.

У першій главі "Питання про порядкові слова в мовознавчій літературі" дається аналіз еволюції вчення про порядкові слова (на матеріалах лінгвістичних досліджень української та російської мов), розглядається стан питання про слова з порядковим значенням на сучасному етапі.

Тісний лексичний зв'язок з числівником та наявність граматичних характеристик, що є такими ж, як і в прикметників, уже кілька століть продовжують бути причиною суперечностей у визначенні морфологічного статусу порядкових слів.

Суперечлива природа слів з порядковим значенням та проблемність щодо віднесення їх до складу числівників, з одного боку, і до прикметників, з іншого, певною мірою відбилися на тих назвах, які дістали порядкові слова протягом розвитку мовознавчої науки: "числительные" (розташовані "чиновне"), "производные", прикметникоподібні числівники, рядові числівники, лічильні прикметники, порядкові числові найменування, прикметники-числівники, лічильно-

порядкові слова, відносні порядкові прикметники, порядкові числівники, порядкові прикметники.

У розділі аналізуються лінгвістичні погляди на порядкові слова як частиномовну категорію таких учених, як М. Смотрицький, М. Ломоносов, О. Востоков, Ф. Буслаєв, М. Греч та ін.

Особлива увага приділяється висвітленню питання про порядкові слова у відомих лінгвістичних дослідженнях російської та української мов, починаючи з ХХ-го століття, зокрема в працях О.Шахматова, Л. Щерби, В. Богородицького, Л. Булаховського, О.Потебні, О. Пешковського, Є.Тимченка, В. Сімовича.

З'ясовуються причини морфологічної невизначеності групи порядкових слів на різних етапах становлення мовознавчої науки, а саме: рівень розвитку граматики в цілому, відсутність єдиного критерію поділу мовного матеріалу на частини мови, розходження в тлумаченні семантики, традиційний підхід до розв'язання цього питання. Відзначається, що новим кроком у мовознавстві середини ХХ-го століття став висловлений відомим російським ученим В.Виноградовим погляд на порядкові слова як звичайні відносні прикметники. Такий підхід до розв'язання проблеми набув широкого визнання не тільки в російському (у працях Є. Супруна, Є.Галкіної-Федорук і М. Шанського, в курсі "Сучасна російська літературна мова" за ред Н. Шведової та ін.), а й в українському мовознавстві (у дослідженнях Г. Арполенко, Д. Баранника, О.Безпояско, І. Вихованця, К. Городенської, М. Леонової, В. Русанівського, Г. Щербатюк).

Однак вважати розв'язаним питання граматичної належності слів з порядковим значенням не можна, оскільки в окремих мовознавчих працях (М. Жовтобрюх, М. Івченко, І.Матвієс та ін.), у тому числі й у граматиках навчального характеру та в шкільних підручниках, вони все ще вважаються порядковими числівниками.

У другій главі "Семантика і граматичні особливості порядкових слів" розглядаються різні мовознавчі погляди на семантику слів з порядковим значенням (за матеріалами російських і українських лінгвістичних праць); на основі зіставлення з семантикою числівників і відносних прикметників дається тлумачення лексичного значення порядкових слів, аналізуються їх морфологічні ознаки та синтаксичні функції.

У §1, що називається "Семантична структура порядкових слів", на основі аналізу різних лінгвістичних поглядів та власних спостережень дається характеристика семантики слів з порядковим значенням.

Незважаючи на досить давні корені існування двох принципово різних поглядів, питання про семантику порядкових слів стало предметом дискусії лише з початку нинішнього століття.

Позиція тієї частини мовознавців, яка відстоює наявність кількісного показника в семантичній структурі порядкових слів і на основі цього зараховує їх до числівників, спирається в основному на однорідність цифрового позначення порядкових слів і числівників, властивість слів з порядковим значенням мати неморфологізовану форму вираження та шикуватися в один семантичний ряд відповідно до порядку чисел, цифр. Одним із аргументів є також думка про те, що порядковим словам характерне значення лічби (М. Івченко, І. Багрянський, Ф. Гужва, А. Фінкель і М. Баженов).

Своєрідним підсумком лінгвістичних поглядів В. Татищева, Д. Овсянико-Куликовського, В. Богородицького, А. Боголепова (вони вказували на очевидну різницю в семантиці кількісних і порядкових слів) став принципово інший підхід до розв'язання питання семантики слів з порядковим значенням: В. Виноградов визначив місце порядкових слів серед відносних прикметників. У вітчизняному мовознавстві порядкові слова до складу ознакових слів (як окремих розряд або як складник відносних прикметників) зараховують І. Вихованець, Д. Баранник, Г. Арполенко, К. Горденська, Г. Щербатюк, О. Безпояско, В. Русанівський, В. Леонова та ін.

У дисертації зіставляється семантика порядкових слів з семантикою відносних прикметників і числівників. Це дає підставу автору схилитися до думки, що основу семантики порядкових слів становить не кількість, а ознака за відношенням до числа, яке визначає місце предмета серед ряду однорідних.

На доказ ознакового характеру досліджуваних мовних одиниць у праці аналізується властивість порядкових слів у складі стійких сполук набувати якісного відтінку: " *Не поїду й служити в вас не хочу, бо в вас лягаси, як перші півні співають*, - сказала Маруся, - *а встаси, як і другі півні ще не співають* [І. Нечуй-

Левицький]; *Десятою дорогою обминайте його, за ним уже Колима плаче!* [О. Гончар].

Відзначається, що порядкове слово *перший* може мати відтінок якості не лише в стійких, а й у вільних сполуках, розвиваючи значення *найбільший, найкращий, найвидатніший, такий, що перевершує всіх інших у якому-небудь відношенні; чистий, свіжий, ранній, початковий етап, випадково зустрінутий, взятий без вибору, незвіданий, незабутній, колишній*, наприклад: *Світ одкривається перед ясними очима перших літ пізнання, всі враження буття зливаються в невмирущу гармонію, людяну, дорогоцінну* [О. Довженко]; *Однаке Надька Винникова, всі визнають, найперша з наших красунь, бо ж вона рососою та зорею вмивається, - так про неї кажуть тернівчанські жінки* [О. Гончар].

У §2 "Морфологічні характеристики слів з порядковим значенням" розглядаються морфологічні особливості слів з порядковим значенням (питання морфологічної структури та способів словотворення порядкових слів не аналізуються, зважаючи на висвітлення їх у різних мовознавчих працях).

Морфологічні характеристики порядкових слів зумовлені особливостями їх семантики. Як ознакові слова, порядкові прикметники завжди пов'язані з назвами предметів і мають граматичні категорії роду, числа, відмінка. Всі ці категорії синтаксичні: вони, подібно до прикметників, виявляють свої особливості лише як засіб граматичного узгодження порядкового слова з означуваним. У переважній більшості порядкові слова відносяться до означуваного слова, вираженого іменником (*Хай тепер шукає собі четверту жінку* [М. Стельмах]); рідше - займенником (*... а в полі за кукурудзами вони, оці вихруваті вершники, вже бачили перших наших* [О. Гончар]); субстантивованим прикметником (*Це роман про перших хоробрих...* ["Літературна Україна"]); числівником чи нумерально-субстантивною сполукою (*На наш погляд, досить було б і трьох перших* [О. Вишня]; *Згаряча часу, перші три дні, Зносили всяке збіжжя злидні І оддавали все на рать...* [І. Котляревський]).

Загальноживаною формою порядкових слів сучасної української літературної мови, як і більшості інших прикметників, є повні форми (у стягненому варіанті). У фольклорних та літературно-художніх творах порядкові слова, вжиті в називному і знахід-

ному відмінках однини (жіночий і середній рід) та множини, мають закінчення, характерні нестягненому варіанту повних прикметників, наприклад: *Да принесе три квіточки: Ой первою зрсливою, А другу сонливою, а третюю щасливою* [Народна творчість].

Особливе місце серед ряду порядкових слів займає слово *перший*: воно може мати найвищий ступінь порівняння та за аналогією до розмовного й діалектного варіанта [Дзензелівський Й.О.] паралельну форму *первий*.

Відзначається особливий спосіб передачі порядковості складеними за структурою порядковими прикметниками: вони утворені так, що лише останній компонент має форму порядкового слова. Своєрідність передачі порядковості такими конструкціями розцінюється як засіб уніфікації мови: форми порядкових слів кожного з компонентів не прижилися й у складних порядкових словах.

У дослідженні вказується на властивість порядкових слів мати неморфологізований спосіб вираження порядковості.

У § 3 "Синтаксичні особливості порядкових слів" розглядаються основні синтаксичні функції та дається аналіз перехідних явищ, характерних для порядкових слів (субстантивація і прономіналізація).

Слова з порядковим значенням у реченні можуть виступати у функції означення, іменної частини складеного іменного присудка, підмета, додатка, обставини.

Основною синтаксичною функцією порядкових слів є функція означення. У дисертації дається характеристика особливостей уживання порядкових слів у цій ролі, зокрема порушуються такі питання:

а) позиція відносно означуваного слова (як ознакові слова порядкові стоять переважно перед означуваним словом, рідше - після нього: *Після другої пречистої Карпо повінчався з Мотрею* (Н. - Левицький); *О, не вважай, що криком, а не співом, Акорди перші залунають* [Л. Українка]. Уживання порядкових слів у постпозиції в кожному конкретному випадку стилістично обумовлюється);

б) вираження різних семантичних відтінків (порядкові слова в ролі означення можуть виділяти означуване слово - особу, предмет, явище і т. п. - з ряду інших, подібних до нього; давати якісну характеристику діючих осіб, вказувати на діючу особу у першості щодо

виконання дії: *Мала собі удова дев'ять синів і десяту дочку Галю* [М. Вовчок]; *Кожен важив на перше місце побіля Месії, на перше, не інакше!* [Л. Українка]; *Олена перша зіскочила і почала припадати до саней та тужити на весь ліс* [М. Коцюбинський];

в) вживання при означуваному слові кількох означень (характеризуються особливості зв'язку з означуваним словом, особливості розташування відносно один одного та означуваного слова двох і більше означень, виражених 1) тільки порядковими словами і 2) порядковими словами та іншими прикметниками: *Ітимете, ліворуч побачите стіжки сина. Один стіжок, другий, третій* (О. Вишня); *Це перший західноєвропейський твір, повністю присвячений історії України* ["Літературна Україна"].

Дається характеристика особливостей уживання порядкових слів у функції предикативних означень. Відзначається їх властивість виступати не лише в тому відмінку, якого вимагає керуюче слово, а й у формі орудного відмінка: *Йї хочуть зірвати першою* [П. Загребельний]. *Жила з сестрою тут Дрімота, Сестра же звалася Зівота, Поклон сі перші oddали Тімасі нашому Енею...* [І. Котляревський].

Як і прикметники, порядкові слова самостійно можуть виступати в ролі іменної частини складеного іменного присудка. Будучи складником такого присудка, порядкове слово повністю виражає його лексичний зміст, набуваючи разом з тим граматичних ознак дієслова-зв'язки (ним найчастіше є слово *бути* в формі теперішнього або минулого часу), з яким воно сполучається в реченні. Для сучасного мовлення характерні два способи вираження іменної частини присудка - порядкового слова: формами називного відмінка та орудного відмінка без прийменника: *Бузина був перший, хто похвалив чорний коридор, і в Отави мимоволі закралася симпатія до молодого науковця* [П. Загребельний]; *...найтовстіший, в коштовній зброї і причандалах, мовчки зііз з коня, став першим серед охочих до змагання, гарикнув на медовара: "Дай-но промочити в горлі!"* [П. Загребельний].

Нерідко порядкові слова є складником різних синтаксично неподільних сполук: фразеологізмів, складних номінативних та власних назв, сполук, що називають різні моменти часу (астрономічного, календарного). У таких випадках слова з поряд-

ковим значенням разом з іншими компонентами сполуки виступають у ролі підмета, додатка, обставини часу, міри й способу дії, незгодженого означення, прикладки, наприклад: *На третій день і їх в кайданах Сторожа з голими мечами Гуртом в різницю привела* [Т. Шевченко]; *З високої байти шлюзової камери лунає по радіо четверта симфонія Бетховена* [О. Довженко]; *Тоді воно показує третій свій сорт - буряним воно тоді робиться* [О. Вишня].

Процес субстантивзації порядкових слів пов'язаний у першу чергу зі зміною основного лексичного значення цих слів: внаслідок субстантивзації семантика видозмінюється, набуваючи узагальнено-вказівного, узагальнено-абстрактного та називного характеру. Одночасно з цим відбувається звуження, конкретизація загального лексичного значення порядкового слова, рідше - розширення семантики.

Паралельно зі зміною семантики за порядковими словами закріплюються всі морфологічні та синтаксичні ознаки іменника.

Граматичні категорії роду, числа й відмінка порядкових слів, що субстантивувались, мають самостійний і незалежний характер. Проте ступінь самостійності цих морфологічних ознак у різних випадках різний. Цілком незалежний характер - у порядкових слів з узагальнено-абстрактним та узагальнено-вказівним значенням: граматичні категорії за ними закріплюються невмотивовано (це переважно форми чоловічого та середнього роду однини), наприклад: *Де на двох вариться - третій поживиться* (Народна творчість).

Ступінь субстантивзації порядкових прикметників, що перейшли до розряду іменників внаслідок пропускання в тексті означуваних слів, значно менший. Морфологічні категорії роду, числа й відмінка повністю зумовлюються ознаками того пропущеного іменника, функцію якого виконує порядкове слово в тексті: *А я без вірші не улежу. Уже два года промерезав і третій в добрий час почну* [Т. Шевченко].

Субстантивовані порядкові слова, як і іменники, в реченні виступають у ролі підмета, прямого і непрямого додатка, виконують функцію обставини місця і часу, прикладки, наприклад: *Перша крапля розбилась об скло, за нею вдарила, розплескалася друга...* [О. Гончар]; *День гуляє, три слабкий, а на п'ятий - вихідний* [Народна

творчість].

Як і звичайні іменники, субстантивовані порядкові слова можуть мати при собі узгоджене означення (*Любив козак три дівчиноньки - Чорнявую та білявую, Третю руду та поганую* [Народна творчість]), неузгоджене означення (*Вистрелили дверцята, з них вистрибнуло чотири постаті: троє військових у високих кашкетах, четвертий у цивільному* [М. Стельмах]), прикладку (*Тепер я дізнався, що в родині є ще й четвертий - мама* [М. Коцюбинський]); можуть виступати в ролі означуваного слова до інших членів речення (*...князь, забачивши першого спереду, гукнув: "Подай мені коня!"* [П. Загребельний]).

Субстантивовані порядкові слова можуть вживатися з приїменниками, частками, приєднуватися за допомогою сполучників.

Найбільш активно в перехідний процес вступають слова, співвідносні з числами першого десятка, а особливо порядкове слово *перший*.

Відповідних змін при втраті своєї семантики зазнає порядкове слово *другий*, яке за певних умов набуває значення означального займенника *інший* (на сучасному етапі в більшості випадків нормативним є вживання слова *інший*).

Порядкове слово *другий* прономіналізується найчастіше при прогиставній характеристиці осіб, предметів і явищ (*Одні будували, другі - руйнували* [П. Загребельний]), при розподільній характеристиці для відмежування означуваного предмета, особи чи явища від уже відомих (*Невдаха женитись на Уляні - найду собі другу* [Г. Квітка-Основ'яненко]); значення означального займенника слово *другий* набуває в ряді стійких сполук типу *один перед другим, один за другим, один другого, другим разом, другим часом* (*Все військо добре убирало, Аж поза вухами ляцало, Один перед другим хватав* [І. Котляревський]).

Морфологічні та синтаксичні ознаки набувають змін лише тоді, коли прономіналізоване порядкове слово в тексті вживається самостійно (внаслідок пропускання означуваного слова або коли *другий* мислиться як цілком самостійна категорія); тоді воно виступає в ролі підмета, додатка, обставини: *Живу в їх місяць, живу й другий; добре мені, так що годі!* [М. Вовчок]; *То се ти думаєш, що так і слід життя своє частками продавати за гроші то одному, то*

другому? [Л. Українка]

Як і субстантивовані порядкові слова, прономіналізований порядковий прикметник *другий*, що вживається без означуваного слова, може вживатися з прийменником, сполучником, часткою.

У третій главі дисертації, що має назву “Словотвірні можливості порядкових слів”, дається аналіз словотвірних спроможностей порядкових слів, з’ясовуються основні принципи моделювання та особливості функціонування назв, уворених за допомогою порядкових слів.

У § 1 “Прості слова, утворені на базі коренів порядкових прикметників” досліджуються словотвірні можливості порядкових прикметників, що послужили основою для простих за складом іменників, прикметників, дієслів, числівників, прислівників, прислівникових сполук, та особливості функціонування названих відпорядкових похідних.

Значну частину простих відпорядкових похідних становлять слова, утворені на базі прикметників *перший* та *четвертий*, наприклад: *первісток*, *первінчик*, *першина*, *першість*, *перувати*, *перш*, *спершу*, *вперше*, *попервах*, *по-перше*; *чверть*, *чвертівка*, *пochверткувати*, *четвертак*, *чвертка*, *четвертина*, *четвертуха*, *вчетверте*, *пochверте* та ін. Менш активну участь у словотвірному процесі беруть порядкові слова *третій*, *п’ятий*, *дев’ятий*, *десятий*, давнє *второй*: *втора*, *третяк*, *п’ятничний*, *дев’ятини*, *десятина* та ін. Лише деякі слова утворилися за допомогою інших порядкових прикметників: *полусорочкини*, *сотка*, *шістдесятники*.

Сучасному мовленню не характерне вживання частини давніх відпорядкових похідних типу *десятишник* (людина, яка обробляла землю за десяту частину врожаю), *дев’ятник* (дев’ятий чотвер після Великодня), *потретинний* (сукно, в основі якого кожна третя нитка конопляна), що пояснюється в основному відмиранням понять, для називання яких служили ці слова.

Разом з цим зустрічаються випадки повернення деяких відпорядкових похідних до активного вжитку. Наприклад, слово *четвертак* уживається сьогодні для позначення суми паперових грошей, що дорівнює одній четвертій частині від ста, та у зв’язку з випуском монети вартістю двадцять п’ять копійок, одній четвертій частині гривні.

Результати дослідження свідчать про те, що поряд зі словами, відпорядкове походження яких неважко встановити на сучасному етапі, у мові активно функціонує і ряд таких, у котрих зв'язок з етимологом стерся, і вони мало асоціюються з мотивуючою одиницею, наприклад: *півтора, вівторок, тепер, п'ятниця* та ін.

У праці говориться про властивість відпорядкових похідних шикуватися в більші або менші семантично споріднені ряди, наприклад: *третина, четвертина, п'ятина; по-перше, по-друге, по-третє; в'яте, вишосте, всьоме*.

У § 2 "Порядкові прикметники як компонент складних слів" аналізуються складні мовні одиниці, утворені за участю порядкових слів.

Дослідження семантики складних слів, компонентом яких є корені порядкових прикметників, показує, що найбільшу групу складають мовні одиниці, утворені на базі атрибутивних словосполучень. Характерним для таких мовних одиниць є препозитивне вживання порядкових прикметників відносно означуваного слова, що пояснюється в першу чергу їх ознаковою природою, наприклад: *першопроходець, третьорядний, десятикласник*.

Найбільш продуктивним серед порядкових прикметників, співвідносних з числівниками першого десятка (інші порядкові слова, за винятком деяких, участі в творенні складних мовних одиниць не беруть), є слово *перший* (*первий*). Щоправда, у більшості випадків цей порядковий прикметник уживається зі значеннями *ранній, основний, найголовніший, найбільший*: *першоджерело, першопричина, першоцвіт, першозначний, першомученик, першооснова*.

Досліджувані мовні одиниці не мають значення порядковості й у деяких інших випадках. Це буває, зокрема, тоді, коли складне слово утворюється на базі словосполучення, компонентом якого є порядковий прикметник, що має якісний відтінок, наприклад: *третій сорт - третьосортний, друга категорія - другокатегорник*.

Не є чітко окресленою група слів, базою для яких послужили а) два різних порядкових прикметники (*десятий-одинадцятий, п'ятий-дев'ятий*) та б) слово *другий* у поєднанні з деякими іменниками і числівником *раз* (*день-другий, раз-другий*). У переважній більшості такі слова не мають значення точно визначеної ознаки.

Лише в діалектному мовленні збереглася невелика кількість

єдиних у своєму роді слів, утворених поєднанням порядкових прикметників та займенника *сам*: *самочетверт, самодесятий, самодруг, самотрїть*.

У § 3 "Порядкові слова як складник власних назв" досліджуються прості, складні та складені власні назви, утворені за допомогою порядкових слів.

Прості за будовою власні назви (топоніми, гідроніми, прізвища), складником яких є корені слів з порядковим значенням, становлять незначну частину українського словника. Вони утворилися переважно від основ порядкових прикметників та аналізованих вище відпорядкових похідних таким чином: а) шляхом лексико-семантичного словотвору, наприклад: населені пункти *Восьмуха, Первенець*, балки *Шоста, П'ятнадцята*, прізвища *Третина, Четвертка*; б) способом додавання до коренів порядкових слів різних словотворчих засобів: населені пункти *Перишки, Четвертинівка*, потім *П'ятницький*, прізвище *Півторацький*.

Компонентом складних власних назв порядкові прикметники виступають рідко. Виняток становить ряд найменувань на позначення населених пунктів, що утворилися на базі словосполучення *Перше травня* (рос. *Первое мая*), наприклад: *Першотравневе, Первомайське, Першотравенка, Першотравенськ* і под.

Найчастіше порядкові слова є компонентом складених власних назв. Поєднуючись з іменниками та субстантивованими прикметниками, досліджувані слова утворюють переважно двох-, рідше трьох-, шестикомпонентні ряди назв населених пунктів, гідронімів, вулиць, наприклад: *Вільне Перше, Вільне Друге; Перша Балочка, Друга Балочка, Третя Балочка, Четверта Балочка, П'ята Балочка, Шоста Балочка*.

Порядкові слова є також обов'язковим компонентом складених власних назв на позначення подій, явищ і т. под., що нумеруються, наприклад: *Дев'ята симфонія Вагнера, Другий Всеукраїнський з'їзд письменників, Другий Московський годинниковий завод*.

У висновках зазначається, що результати здійсненого аналізу дають підставу стверджувати, що порядкові слова - це прикметники. В системі цієї частини мови вони утворюють окрему семантичну групу - групу порядкових відносних прикметників. Яскраво виражена ознаковість (порядкові слова вказують на ознаку предмета,

як і інші відносні прикметники) та властивість набувати якісного відтінку свідчать про семантичну спорідненість досліджуваних одиниць мови з прикметниками. Основні морфологічні ознаки та синтаксичні функції порядкових слів такі ж, як і в прикметників.

У мові функціонує значна кількість різних за структурою власних і загальних назв, що утворилися на базі порядкових слів. Слова з порядковим значенням є обов'язковим і невід'ємним атрибутивним складником таких назв.

Основні положення дисертації викладені в таких публікаціях:

1. Про деякі слова з коренем порядкового прикметника *втор* // Дослідження з мовознавства (Studies in Linguistics): 36. наук. праць. - Дніпропетровськ: Навч. книга, - 1996. - Т. 1. - С. 107- 112.

2. Семантика слів з порядковим значенням // Дослідження з мовознавства (Studies in Linguistics): 36. наук. праць. - Дніпропетровськ: Навч. книга, - 1996. - Т. 2. - С. 97- 103.

3. Морфологічні характеристики порядкових слів // Дослідження з мовознавства (Studies in Linguistics): 36. наук. праць. - Дніпропетровськ: Навч. книга, - 1996. - Т. 3. - С. 107- 113.

4. Проблемність у викладанні української мови (порядкові слова і числівники) // Українознавство і гуманізація освіти: Тези доп. Всеукраїнської наук.-пр. конф. - Дніпропетровськ: ДДУ, - 1993. Ч. III. - С. 81-82.

5. До еволюції вчення про морфологічні категорії слів (порядкові слова і числівники) // Історія науки і техніки: Проблеми дослідження, викладання, гуманізації освіти: Тези доп. Всеукраїнської наук.-пр. конф. - Дніпропетровськ: Пороги, - 1994. - С.214 - 215.

6. Субстантивация та прономіналізація порядкових слів у творах О. П. Довженка // Тези доп. і повідомлень Всеукраїнської наук.-пр. конф., присв. 100-річчю від дня народження О. Довженка - Херсон, - 1994. - С. 125 - 126.

7. Семантичні особливості порядкових прикметників // Придніпровський науковий вісник. - Дніпропетровськ, 1996. - № 2. - С. 48.

Abstract

Petrova Y. I. Ordinal words in modern Ukrainian literary language (grammatical and functional aspect).

Thesis for candidate degree (by the copy right) in Philological Sciences in the Ukrainian language, code of speciality - 10.02.01. Dnipropetrovsk State University, Dnipropetrovsk, 1997.

Evolution of ordinal words is regarded, lexical meaning, morphological features and syntactic functions of order words are investigated, word-formation possibilities are analyzed, specific features of their semantics and functioning are revealed, the conclusion that ordinal words belong to parts of speech is based.

Аннотация

Петрова Е. И. Порядковые слова в современном украинском литературном языке (грамматический и функциональный аспекты).

Диссертация (на правах рукописи) на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 - украинский язык. Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск, 1997.

В работе рассматривается эволюция учения о порядковых словах, исследуется лексическое значение, морфологические признаки и синтаксические функции слов с порядковым значением, даётся анализ словообразовательных возможностей порядковых слов, раскрываются особенности их семантики и функционирования, обосновывается вывод о частеречной принадлежности порядковых слов.

Ключові слова: порядкові слова, порядкові відносні прикметники, слова з порядковим значенням.

тич. ФГУ зас. 820-100.

435275

AB 37.583